

De kerstening en de *Heliand*

Redbad Veenbaas

Over de voorchristelijke religie in onze landstrekken, zeg maar voor het jaar 800, is niet veel bekend en wat bekend is komt uit christelijke hoek, dus uit de hoek van de tegenstander. Van Bonifatius is bijvoorbeeld een lijst met heidense gebruiken bekend die hij wilde verbieden. Op de lijst staan dodenliederen, die gezongen werden bij overlijden of uitvaarten, heilige plaatsen en riten diep in het bos, toekomstvoorspellingen aan de hand van vogels, paarden en rundermest en het vereren van geliefde doden als heiligen. En Willibrord rept van het offeren aan een heidense god en feestgelagen waarbij aan de afgoden geofferd voedsel werd gegeten. Ook waren er christenen in zijn tijd die hulp gaven aan hun heidense burens bij dodenverbranding. Dat mocht allemaal niet meer, doden moesten volgens het nieuwe geloof begraven worden. Opvallend aan de lijst is dat het gaat om praktijken en riten waar in de begintijd soms ook christenen nog aan deelnamen. Mogelijk was het religieuze karakter van dergelijke gebruiken lang niet altijd duidelijk, het was traditie. Iets dergelijks is ook bekend uit de laat-Romeinse oudheid. Toen het christendom de officiële staatsreligie werd, werden veel religieus neutrale gebruiken als 'heidens' bestempeld en door de kerk verboden.

Een interessante bron van kennis is voor ons het *Leven van de heilige Wulfram*, een missionaris uit de tijd van Willibrord, zo rond 700. Zijn heiligenleven is lang voor weinig meer dan een legende gehouden, maar recent onderzoek van de Fransman Lebecq heeft tot een herwaardering geleid. In deze levensbeschrijving is sprake van offers aan de goden in de vorm van ophanging of verdrinking in het Nederlandse kustgebied. De slachtoffers werden in het laatste geval bij eb aan het strand vastgebonden aan een paal en moesten zo hun dood afwachten. Er werden kinderen geofferd, die door het lot waren aangewezen. Het lukte Wulfram echter in een aantal gevallen om deze jongens van de dood te redden, door koning Radboud en zijn gevolg te vermurwen, soms echter pas na een wonder. Dan knapte bijvoorbeeld het touw op wonderbaarlijke wijze, waaraan ze werden opgehangen of vastgebonden. Het voorkomen van kinderooffers wordt bevestigd door opgravingen bij Winaam in onze provincie Friesland. Een vorm van

doodstraf via de opkomende vloed komt ook voor in de *Lex Frisionum*, de oude Friese wetten die rond 800 op bevel van Karel de Grote werden opgetekend.

Ondertussen is het de moeite waard om ons af te vragen wat er werkelijk gebeurd is in het geval van Wulfram, die de heidense koning Redbad vermurwde, als we de legende over het geknapte touw even met een korrel zout nemen. Het *Leven van de heilige Amandus*, die in Vlaanderen preekte, geeft informatie over de methode van de eerste missionarissen. Zijn methode was om als hij in een bepaalde streek kwam eerst slaven op te kopen en die te dopen – zij vormden dan de kerngroep in de betreffende streek. Ook Wulfram zal de jongens die geofferd zouden worden gekocht hebben van in dit geval koning Radboud. Wulfram had weinig succes in de Nederlandse kuststreken en nam de jongens daarom mee terug naar zijn klooster in Noord-Frankrijk waar ze uitgroeiden tot voorbeeldige monniken.

In onze landstreken werden ook goden vereerd. Hun cultus was indertijd aangemoedigd door de Romeinen, die wel een zekere godsdienstvrijheid erkenden, mits de plaatselijke goden leken op die van de Romeinen. Zo werd Wodan, de hoogste god van de Germanen, gelijk gesteld met Mercurius, omdat ze beiden een hoofddekseel droegen en Donar met Jupiter, omdat ze beiden gingen over onweer en bliksem. Ze zijn nog te herkennen in de namen van woensdag en donderdag.

Maar het zou onjuist zijn om zich de voorchristelijke religie voor te stellen als een gesloten systeem. Er waren veel plaatselijk verschillende tradities en namen van goden. Op Helgoland werd bijvoorbeeld de god Fosite vereerd. Vergeet daarbij niet dat 'heidenen' een etiket is dat pas door de christenen is opgeplakt. Het is een verzamelterm van al die verschillende lokale tradities en opvattingen, waarbij veel gewoonten misschien niet eens als religieus werden beschouwd en mensen zichzelf waarschijnlijk niet zagen als behorend tot een homogene religieuze groep. De voorchristelijke maatschappij was ook, op enkele runeninscripties na, ongeletterd. Vrijwel de enige vorm van kennisuitwisseling tussen streken waren de liederen van rondreizende zangers. Zaken als een heilig boek, dat voor religieuze eenheid zou kunnen zorgen, en een centraal gezag dat dat boek erkende kwamen er in onze streken pas met de verovering van de Franken. De IJslandse Edda, die ten onrechte wel eens voor een heilig boek van de Germaanse godsdienst is gehouden, werd pas zes eeuwen later opgetekend door een christelijke auteur en in een christelijk tijdperk.

Hoe werd je christen? Bonifatius heeft een doopbelofte laten opstellen, een gesprek tussen geestelijke en bekeerling, die bij de doop werd uitgesproken. Deze doopbelofte werd waarschijnlijk in Utrecht opgetekend en luidde als volgt:

Verzaak je de duivel [zegt de geestelijke]? En hij antwoordt: Ik verzaak de duivel. En al de duivelsoffers? Hij antwoordt: Ik verzaak alle duivelsoffers. En alle duivelswerk? Hij antwoordt: En ik verzaak alle duivelswerk en -woord, Donar en Wodan en Saxnot en alle demonen die hun metgezellen zijn. Geloof je in God de almachtige Vader? Ik geloof in God de almachtige vader. Geloof je in Christus, de zoon van God? Ik geloof in Christus, de zoon van God. Geloof je in de Heilige Geest? Ik geloof in de Heilige Geest.

Donar en Wodan kennen we inmiddels, en Saxnot was een Saksische oorlogsgod, letterlijk 'genoot van de Saksen'. Opvallend is vooral dat de doop werd gezien als een wisseling van heer: je zwoer de oude heren af en beloofde plechtig trouw aan de nieuwe Drie-eenheid. Het was een eed van trouw zoals ondergeschikten die aflegden aan hun aardse heer, dus vertrouwd terrein. Nog iets opmerkelijks: het bestaan van de oude goden werd niet ontkend, maar ze werden afgeschilderd als duivelsknechten. Daarmee kregen de dopelingen tevens een excuus aangereikt: onwetend als ze waren geweest van de ware religie, waren ze verleid door de duivel om in diens knechten te geloven.

Verovering en bekering door de Franken

Bekering en Frankische verovering van het Nederlandse gebied rond en boven de grote rivieren gingen hand in hand. De bekering werd aanvankelijk overheerst door Angelsaksische missionarissen als Willibrord en Bonifatius, maar die lieten zich in de regel begeleiden door Frankische soldaten. Daarbij waagden ze zich over het algemeen niet buiten veroverde gebieden. Toch was dat niet altijd zonder gevaar. Soms was het Frankische gezag in een bepaalde regio nog onvoldoende gevestigd, zoals in 754, toen Bonifatius bij Dokkum de dood vond ondanks een escorte van vijftig 'schilddragers'. Er volgde een genadeloze strafexpeditie, gericht tegen de inwoners van Oostergo. Na die tijd werd de prediking aan de noordelijke kusten overgenomen door Liudger, afkomstig uit de omgeving van Utrecht. De bewoners van de Groningse Ommelanden hadden de

keizer gevraagd om een prediker wiens taal ze konden verstaan. Dat roept vraagtekens op over de verstaanbaarheid van de Angelsaksische predikers, want Liudger was hier de opvolger van Willehad, een Engelsman. Aan het einde van de achtste eeuw werd hij prediker in Saksen, onder andere in Münsterland, maar hij was in die tijd zoals bekend ook actief in en rond de Achterhoek. De graven van Hamaland, die over de Achterhoek heersten, vormden een belangrijk steunpunt voor de jonge kerk. In 799 stichtte Liudger het beroemde klooster van Werden en in 805 werd hij bisschop van Münster.

De verovering van de Nederlandse kustgebieden door het Frankische rijk duurde in totaal zo'n honderd jaar, ruwweg de hele achtste eeuw. Het proces verliep ondanks de Frankische overmacht zo moeizaam, omdat het gebied geografisch en ook bestuurlijk versnipperd was en door waterlopen en moerassen vrijwel ontoegankelijk. Had je bij wijze van spreken het ene moerasgebied veroverd, dan hield het volgende je weer tegen. Bovendien maakten de Franken vooral gebruik van ruiterslegers, die weinig konden uitrichten tegen de met boten uitgeruste inwoners van de kuststreken en de rivierendelta. Ook de verovering van de Saksen in Oost-Nederland en Noord-Duitsland, was een langdurige operatie en duurde meer dan dertig jaar, ondanks een zeer massieve inzet van de legers van Karel de Grote. De Saksen vormden evenals de Friezen geen hechte eenheid, maar werkten in wisselende coalities samen zonder een centraal gezag en waren om die reden ook moeilijk te bestrijden.

Rond 800 had Karel de Grote een definitieve overwinning op beide volkeren behaald. De tactiek die hij toepaste om tijdens en na deze oorlog edelen uit Saksen en de Friese landen die hem trouw beloofden aan zich te binden was land aan hen in leen te geven, in combinatie met politiek ambten – een titel van graaf of hertog – en rechterlijk en militair leiderschap. In die tijd was er nog geen verschil tussen persoonlijk en politiek leiderschap, dus al het land was van Karel de Grote persoonlijk dat hij vervolgens kon uitlenen. Wie zich halsstarrig bleef verzetten of niet over de juiste contacten beschikte, viel buiten de boot. Kerkelijke ambten waren plotseling ook een mogelijkheid om carrière te maken, vooral voor jongere zonen, die geen aanspraak konden maken op het land van hun vader. Vooral in Saksen verliep dit proces voorspoedig en de macht van de Saksische edelen werd groter en groter, tot ze in de tiende eeuw zelf op de keizerstroon kwamen.

En de ondergeschikten dan, de knechten en de horige boeren? Die waren ook verplicht zich te laten dopen, sinds Karel de Grote definitief de macht had. We hadden het al over de doopbelofte. Zoals je trouw moest zijn aan je heer, moest je ook trouw zijn aan de religie van die heer. Het zou nog vele eeuwen duren voordat religie tot een individuele keuze werd.

Veel gelegenheid om aan geloofsverdieping en innerlijke geloofsbeleving te doen was er nog niet in de begintijd. Je mocht blij zijn als er per gouw één houten kerkje beschikbaar was met een rondreizende geestelijke. In bisschopssteden was een vaak nog bescheiden vestiging met kanunniken. In die beginjaren van het christelijk regiem lag de nadruk behalve op de doop vooral op enige controle voor zover dat haalbaar was van het uiterlijk gedrag. We horen over het verbieden van hooien op zondag en over een boer Benno, die ondanks een verbod om op die dag te ploegen, toch doorgaat tot zijn ploeg op wonderbaarlijke wijze breekt en niet meer valt te repareren. Ook werd geprobeerd om aan het vereren van bosschages en de gewoonte van doodsliederden een einde te maken, vaak tevergeefs. En het duurde nog heel lang voordat regelmatige kerkgang was ingeburgerd.

Niet alleen voor de adel, maar ook voor het gewone volk moest een kerkelijke infrastructuur worden ontwikkeld. De financiering hiervan vond plaats via het opleggen van een belasting van 10%. Dat was een zware last voor bijvoorbeeld vrije en horige boeren. Volgens een brief van Alcuinus, de geestelijk raadsman van Karel de Grote, moesten de nieuwe gelovigen met zachtheid worden aangepakt, in plaats van met deze tienden, omdat dat laatste het verzet van de bevolking aanwakkerde. Maar hij protesteerde uiteindelijk tevergeefs.

Relieken van heiligen waren een van de strijdmiddelen dat de kerk inzette om het christendom meer gezag te geven. Ze maakten veel indruk, waarschijnlijk ook omdat heiligenverering aansloot bij de eerder genoemde verering van respectabele voorouders. Graaf Waltpert, een kleinzoon van de beroemde Saksische hertog Widukind, die zich pas na veel strijd gewonnen gaf aan Karel de Grote, kreeg het voor elkaar om het gebeente van de heilige Alexander mee te nemen uit Rome, met toestemming van de paus. En passant kreeg hij ook relieken van Maria en andere heiligen mee. Eenmaal in Saksenland reisde hij Westfalen en Münsterland door op weg naar het familieklooster in de omgeving van Bremen. Volgens het verslag van die reis werden ze overal ingehaald door

een enthousiaste menigte en gebeuren er tal van wonderen bij de baar, waaronder veel genezingen.

Psychologisch gezien was het daarnaast verstandig dat kerken soms op plaatsen van vroegere heiligdommen werden gebouwd. Ook werden bepaald heilige bronnen 'gekerstend'. Er werd dan bijvoorbeeld verteld dat ze ontstaan waren door toedoen van Willibrord, die daar in de buurt predikte.

In ons land werd het er in de negende eeuw niet beter op voor de prille kerk door de invallen van de Noormannen. De Frankische koningen wisten daar weinig raad mee en de inwoners van ons land schipperden liever een beetje door tussen beide partijen dan dat ze het op een frontale oorlog lieten aankomen. Uiteindelijk benoemde keizer Lotharius twee Noormannen tot graven, in het rivierengebied rond Dorestad en in Zeeland. Die moesten proberen om hun Deense landgenoten op afstand te houden en zo nodig militair te verjagen. Dat lukte met vallen en opstaan, maar voor de kerk was het een ramp. De bisschop van Utrecht moest omstreeks 850 vluchten, eerst naar Zuid-Limburg en later naar Deventer. Pas in de tiende eeuw, onder de Ottoonse keizers kreeg de bouw van kerken een grote vlucht en vanaf de elfde eeuw kwam het zover dat in principe ieder dorp eigen kerk kreeg. Aan het heien van de funderingen moest zoveel mogelijk mannen uit een dorp dag in dag uit deelnemen. Het duurde soms maar liefst vijf jaar voordat het heien voltooid was en dan moest de kerk nog worden gebouwd. Maar het geloof kreeg met deze dorpskerken een plaats in de gemeenschap en zo ook een plaats in de harten van de mensen.

Toch hoor je uit die begintijd in de bronnen weinig tot niets van vierkant verzet tegen het christendom of tegen de Frankische machthebbers. Openlijk heidens waren alleen veel Vikingen die immers tot een ander, nog niet gekerstend volk behoorden. Bisschop Radboud van Utrecht kreeg er aan het begin van de tiende eeuw nog mee te maken. Hij bereidde de terugkeer van de bisschoppen naar Utrecht voor vanuit zijn standplaats Deventer, maar zou dat tijdens zijn leven niet meer meemaken. Passief verzet of soms niet eens als zodanig beleefd verzet van de eigen bevolking zat hem behalve in onkunde en onverschilligheid vooral in het vasthouden aan door de kerk afgekeurde gewoonten. Gebruiken rond overlijden en begrafenissen waren in het bijzonder moeilijk te beëindigen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het Visitatieboek van bisschop Regino van Prüm, rond 900. Men maakte zich vooral zorgen om de dodenfeesten: het aanrichten van een dodenmaaltijd, waarbij de heldendaden en zelfs de erotische prestaties van de

overledene werden gememoreerd en bezongen. Daarbij moest hard worden gelachen, omdat huilen de rust van de dode zou verstoren. Ook werden na de kerstening nog lang dierenoffers of beenderen van voorouders in graven aangetroffen.

De Heliand en nieuwe normen

Een vraag is tot nu toe niet beantwoord: in hoeverre bracht het christendom in onze landen werkelijk iets nieuws? Niet alleen een nieuwe religie, maar ook andere normen en waarden, die op de duur de harten van mensen zouden kunnen veroveren?

Voor een antwoord op deze vraag wenden we ons tot de *Heliand*. De *Heliand* is een gedicht van 200 pagina's over het leven van Jezus. Maar de stijl is die van de traditionele zangers, met in iedere versregel twee of drie alliteraties. U weet wel: Lientje leerde Lotje lopen. De dichter van de *Heliand* was waarschijnlijk Bernlef, daar kan ik nu niet verder op ingaan. Bernlef was een traditionele zanger uit de omgeving van Usquert, in de huidige provincie Groningen. Op de PowerPoint afbeelding hiernaast mij ziet u hoe de prediker Liudger Bernlef van blindheid geneest. Merk op dat Liudger op dit middeleeuwse plaatje twee instrumenten in zijn rechtervuist heeft geklemd. Dat waren de instrumenten van een toenmalige oogheekundige, die een primitieve staaroperatie kon uitvoeren. Dus ook in de middeleeuwen bestond er al een nuchtere verklaring voor dit wonder, waardoor Bernlef weer kon zien.

De *Heliand* is in het Oudsaksisch gedicht, 30 jaar na de definitieve overwinning van Karel de Grote, dus vlak na de bekering. Het Oudsaksisch was de voorloper van de streektalen in deze omgeving en is recent in het Achterhoeks en Münsterlands vertaald. De dichter volgt het evangelie op de voet, maar kiest een eigen selectie van teksten en gebruikt beelden die ontleend zijn aan zijn tijd en omgeving. Het gedicht lijkt daardoor op een Middeleeuws schilderij, dat een Bijbelse scène weergeeft, maar in een decor en een landschap dat West-Europees is. Het gedicht werd waarschijnlijk vooral voorgelezen in kloosters, omdat de meeste monniken uit de nieuw bekeerde gebieden nog geen Latijn kenden. Onduidelijk is of het ook buiten de kloostermuren heeft gefunctioneerd, waarschijnlijk maar beperkt.

In dit gedicht zie je dat er wel degelijk sprake is van nieuwe waarden en normen. Zo worden de rijken opgeroepen om van hun geld en bezit aan de armen te geven, in een levendige schildering van de gelijkenis van de rijke man en de arme, gehandicapte Lazarus. Als de rijke man in de hel komt en zijn lot beklaagt zegt Abraham vanuit de hemel tegen hem:

*Bedenk in je hart hoeveel rijkdom
je in de wereld verwierf. Je weelde verbruikte je,
je versleet je goed, de gaven die later
je deel zouden worden. (3377-3383a)*

Een belangrijke vernieuwing was ook het doorbreken van het familie- en stamdenken. In de oude Germaanse wereld was het familieverband van doorslaggevende betekenis. Dit ging zover, dat als een familielid gedood werd, dit moest worden gewroken door zijn verwanten om het evenwicht te herstellen, de zogenaamd bloedvete. De *Heliand* pleit er daarentegen voor om een familielid dat tot moord of andere misdaad aanzet uit de weg te gaan:

*Al is het dezelfde sibbe die hen samenbindt
laat hun maagschap hem niet tot moord aanzetten,
tot boze werken. Beter is het dan
dat hij die vriend mijdt, verre van zich houdt,
en zijn verwant verstoot, verstocken van zijn liefde,
om daarna als enige opwaarts te gaan (1494-1500a)*

Ook het gebod om je vijand lief te hebben wordt in de *Heliand* onverkort overgenomen. Daarmee behoorde de bloedvete natuurlijk niet meteen tot het verleden. Daarvoor was het centrale gezag nog te zwak en vormen van bloedwraak zouden tot in de late middeleeuwen stand houden. Maar de christelijke moraal inspireerde bijvoorbeeld de wetgeving ertoe om mogelijkheden te scheppen om na een moord of andere misdaad letterlijk en figuurlijk boete te doen en de familie van de tegenpartij schadeloos te stellen.

Het exclusieve stamdenken wordt eveneens aangepakt in de *Heliand*. In de volgende passage, die geen directe parallel heeft in het evangelie, benadrukt de

dichter dat alle gelovigen broeders zijn. Tegelijk wordt hiermee een brug geslagen naar het oude familie-denken, dat hier op de hele christenheid wordt betrokken:

*broeders zijn allen
een zalig Godsvolk, in een sibbe verenigd,
in één maagschap (1439b-1441a)*

Een vredelievende tendens wordt eens te meer duidelijk uit de belangrijkste gewapende strijdsce ne uit de *Heliand*: Simon Petrus die bij de arrestatie van Jezus in de hof van Gethsemane een Romeinse soldaat, Malchus, een oor afslaat. De dichter laat zien dat hij een zwaardgevecht weet te beschrijven in de trant van de zangers van de oude heldenliederen:

*Verbolgen raakte hij de snelle zwaardknecht, Simon Petrus.
Witheet van woede kon hij geen woord uitbrengen:
zo ging het hem aan het hart dat ze zijn heer en leidsman
in de boeien wilden slaan. Verbolgen stapte hij naar voren,
ging dapper en driest voor zijn dienstheer staan,
heldhaftig voor zijn heer. In zijn hart was geen angst,
in zijn borst geen twijfel. Hij trok zijn bijl tevoorschijn,
het zwaard aan zijn zijde, en sloeg daarmee
de voorste der vijanden met volle kracht.
Malchus werd getekend door het messcherpe wapen,
het zwaard raakte zijn rechterhelft
en hieuw zijn oor af. Zijn hoofd bloedde,
dodelijk gewond, zijn wang en oor barstten open: bloed vloeide,
welde uit de wonden. De wang was doorkliefd
van de voorste der vijanden. Het volk hield afstand
om de beet van de bijl. (4865b-4882a)*

Maar de reactie van Jezus wordt in alle scherpte weergegeven, ook met betrekking tot de Mattheustekst: ‘Want wie naar het zwaard grijpt, zal door het zwaard omkomen’:

*Doe je zwaard terug,
je scherpmes in de schede.
[...]*

*wie met wapens dreigt
gretig grijpt naar de grimmige speer,
sneuvelt zelf door de snede van het zwaard,
gedrenkt in bloed. Een daad van ons
mag niets vernielen. (4883b-4884a; 4896b-4900a)*

Solidariteit met de armen, verzet tegen de bloedvete, vredelievendheid en broederschap tussen mensen van verschillende volkeren, helaas nog beperkt tot de christenheid ... Je kunt er cynisch over doen, want een rustige bevolking die niet naar de wapens greep kwam ook de nieuwe machthebbers goed uit. Maar het christendom had werkelijk iets nieuws te bieden, al zou het geruime tijd duren voordat het echt de harten van de mensen in alle plaatselijke gemeenschappen kon bereiken.

Eén vraag moet nog beantwoord worden. Ging met de komst van het christendom iets verloren? Ik denk het wel – eerbied voor de heiligheid van de natuur. Hoe mooi zou het zijn als er veel meer stilteplekken kwamen, waar de natuur zijn eigen gang kan gaan en je diep doordrongen raakt van de spiritualiteit van ieder levend wezen?

Het is aan ons om die natuur in ere te herstellen.

Ik dank u voor uw aandacht.